

JERZY ADAMCZYK

Wyższe Seminarium Duchowne w Radomiu

ORCID: 0000-0003-1415-7378

Postacie konsekrowane a wystawienie eucharystyczne

Aspekt prawno-liturgiczny

Consecrated Figures and Eucharistic Exposition

Legal and Liturgical Aspect

Abstract

Christ in the Eucharist is entitled to the cult of adoration. The aim of the article is to present the issues of presenting Eucharistic species for adoration in the legal and liturgical aspect. The first part of the article presents the issue of Christ's presence in the Eucharist under the form of bread and wine. The second part presents the problem of exposing the Eucharistic Christ in the form of bread, while the third part presents the prohibition of exposing the Blood of Christ to adoration.

Keywords: Eucharist, Eucharistic species, exposition, adoration, piety.

Streszczenie

Chrystusowi w Eucharystii przysługuje kult adoracji. Celem artykułu jest ukazanie problematyki wystawiania do adoracji postaci eucharystycznych w aspekcie prawno-liturgicznym. W pierwszej części artykułu ukazano kwestię obecności Chrystusa w Eucharystii pod postaciami chleba i wina. W części drugiej przedstawiono problematykę wystawienia Chrystusa eucharystycznego pod postacią chleba, natomiast część trzecia ukazała zakaz wystawiania do adoracji Krwi Chrystusa.

Słowa kluczowe: Eucharystia, postacie eucharystyczne, wystawienie, adoracja, pobożność.

Wstęp

Najświętsza Eucharystia jest najczcigodniejszym z sakramentów z powodu prawdziwej, realnej i substancjalnej obecności Chrystusa Pana pod postaciami chleba i wina. Prawdę tę wyeksponował w kan. 897 Kodeks Prawa Kanonicznego z 1983 r., stwierdzając: „Najbardziej czcigodnym sakramentem jest Najświętsza Eucharystia, w której sam Chrystus Pan jest obecny, ofiaruje się oraz jest spożywany i dzięki której Kościół ustawicznie żyje i wzrasta”¹.

Sobór Trydencki (1545–1563) orzekł dogmatycznie, że w Eucharystii pod postaciami chleba i wina jest prawdziwe Ciało Chrystusa przyjęte przez Osobę Słowa z ciała Najświętszej Maryi Panny i przebywające obecnie w niebie jako chwalebne. Po przystoczeniu obok ciała Chrystusa nie pozostaje nic z substancji chleba i wina oprócz ich postaci zewnętrznych. Następuje to na skutek przemiany substancji chleba i wina w Ciało i Krew Chrystusa. Przemianę tę nazywa się przystoczeniem. Na tym soborze zagrożono wiernemu wykluczeniem z Kościoła, jeśliby uporczywie utrzymywał, że w sakramencie Eucharystii pozostaje substancja chleba i wina obok Ciała i Krwi Pana naszego Jezusa Chrystusa i nie uznawał owej jedynej przemiany całej substancji chleba w Ciało i całej substancji wina w Krew².

Eucharystia jest więc tajemnicą „«realnej» obecności. Zgodnie z całą tradycją Kościoła wierzymy, że pod postaciami eucharystycznymi jest rzeczywiście obecny Jezus. Jest to obecność – jak wymownie wyjaśnił papież Paweł VI – którą nazywa się «realną» nie przez wykluczenie, tak jakby inne formy obecności nie były realne, ale przez antonomazję, gdyż jej mocą cały Chrystus staje się istotowo obecny w rzeczywistości swego ciała i krwi. Dlatego wiara wymaga, byśmy w obliczu Eucharystii mieli świadomość, że stajemy przed samym Chrystusem. Właśnie Jego obecność nadaje innym wymiarom – uczty, pamiętki Paschy, antycypacji eschatologicznej – znaczenie, które daleko wykracza poza samą tylko symbolikę. Eucharystia jest tajemnicą obecności, przez którą spełnia się w najwznioślejszy sposób obietnica Jezusa, że pozostanie z nami aż do skończenia świata”³.

¹ *Kodeks Prawa Kanonicznego*. 1984. Poznań: Wydawnictwo Pallottinum (dalej: KPK).

² Por. Marian Pastuszko. 2005. „Pojęcie Najświętszej Eucharystii (kan. 897)”. *Prawo Kanoniczne* 3–4 (48): 18.

³ Ioannes Paulus P.P. II. 2004. „Lettera Apostolica *Mane nobiscum Domine* per l’Anno dell’Eucaristia (7 ottobre 2004)”. *Notitiae* 40: nr 16.

Stąd należy pielęgnować zarówno podczas celebrowania Mszy św., jak i w kulcie eucharystycznym poza Mszą św., żywą świadomość rzeczywistej obecności Chrystusa. Wyrazem wiary w realną obecność Chrystusa pod postaciami chleba i wina jest adoracja Eucharystii. Zachowywanie bowiem świętych postaci dla chorych wytworzyło chwalebny zwyczaj adorowania tego niebiańskiego posiłku przechowywanego w świątyniach. Kult adoracji opiera się na mocnej i trwałej podstawie głównie dlatego, że wiara w rzeczywistą obecność Pana w sposób naturalny prowadzi do zewnętrznego i publicznego jej uwidocznienia⁴.

W związku z tym powstają pytania: Które z postaci – chleba czy wina – wolno wystawiać do adoracji? Jest zrozumiałe, że eucharystyczna postać chleba jest powszechnie wystawiana do adoracji. A jak się przedstawia wystawienie do adoracji postaci wina eucharystycznego i jego przechowywania do celu adoracyjnego? Czy jest to możliwe? Jak tę kwestię reguluje prawodawca kościelny: kanoniczny i liturgiczny? Próbą odpowiedzi na te pytania (problemy) będzie poniższy artykuł.

1. Obecność Chrystusa w Eucharystii pod postaciami chleba i wina

Pojęcie Najświętszej Eucharystii i kwestia obecności Chrystusa Pana pod postaciami chleba i wina są zawarte w kan. 897. Kanon ten jest w swej treści teologiczny i szeroko rozbudowany. Zawartych jest tam wiele prawd doktrynalnych w sensie szerokim, jako że zawierają stwierdzenia dogmatyczne, jak również autorytatywne nauczanie, które nie ma charakteru ściśle dogmatycznego. W kanonie tym widać wysiłki prawodawcy zmierzające do zharmonizowania dawnej doktryny o Eucharystii, takiej jak rzeczywista obecność i ofiarnicza natura Mszy, z akcentami *Vaticanum II*, takimi jak Eucharystia jako posiłek oraz jej charakter celebracyjny i upamiętniający⁵. Zainteresowanie w niniejszym artykule koncentruje się wokół pierwszej frazy kan. 897: „Najbardziej czcigodnym sakramentem jest Najświętsza Eucharystia, w której sam Chrystus Pan jest obecny”. Przypomina także o tej prawdzie kan. 899 § 1, gdzie prawodawca stwierdza: „Sprawowanie Eucharystii jest czynnością samego Chrystusa i Kościoła, w której Chrystus Pan, przez posługę kapłana, siebie samego, obecnego substancjalnie pod postaciami chleba i wina,

⁴ Por. *Rituale Romanum*. 1973. Ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum, *De sacra communione et de cultu mysterii eucharistici extra missam*. Editio typica. Città del Vaticano (dalej: *De sacra communione*), nr 5.

⁵ Por. John Huels. 2000. Commentary on canon 897. W *New Commentary on the Code of Canon Law*. Red. John Beal, 1095. New York: Paulist Press.

składa w ofierze Bogu Ojcu, a wiernym – złączonym z Nim w Jego Ofierze – daje się jako duchowy pokarm”⁶.

O obecności Chrystusa Pana pod postaciami chleba i wina orzekł uroczyście Sobór Trydencki, według którego w Eucharystii jest prawdziwe Ciało Chrystusa przyjęte przez Osobę Słowa z ciała Najświętszej Maryi Panny i przebywające obecnie w niebie jako chwalebne. Po przeistoczeniu obok ciała Chrystusa nie pozostaje nic z substancji chleba i wina oprócz ich postaci zewnętrznych. Następuje to na skutek przemiany substancji chleba i wina w Ciało i Krew Chrystusa. Przemianę tę nazywamy przeistoczeniem⁷. Obecność eucharystyczną Chrystusa jako prawdziwego Boga i prawdziwego człowieka określił Sobór trzema terminami: prawdziwie (*vere*), rzeczywiście (*realiter*) i substancjalnie (*substantialiter*)⁸.

Do magisterium Soboru Trydenckiego nawiązał papież Paweł VI w encyklice *Mysterium fidei* z 3 września 1965 r., gdzie pisał: „Po dokonanej przeistoczeniu postacie chleba i wina nabierają nowego bez wątplenia znaczenia i nowego zadania, ponieważ nie są już pospolitym chlebem i pospolitym napojem, lecz znakiem rzeczy świętej i znakiem duchowego pokarmu; ale dlatego przybierają nowe znaczenie i nowy cel, że zawierają nową «rzeczywistość», którą słusznie nazywamy ontologiczną. Pod wspomnianymi bowiem postaciami nie kryje się już to, co było przedtem, lecz coś zupełnie innego, a to nie tylko ze względu na przeświadczenie wiary Kościoła, ale w rzeczy samej, ponieważ po przemianie substancji, czyli istoty chleba i wina w ciało i krew Chrystusa, nie pozostaje już nic z chleba i wina poza samymi postaciami, pod którymi przebywa Chrystus cały i nieuszczipiony, w swej fizycznej «rzeczywistości», obecny nawet ciałem, chociaż nie w ten sam sposób, w jaki ciała są umiejscow-

⁶ Por. kan. 925, 927, 1382.

⁷ Por. Pastuszko. 2005. „Pojęcie Najświętszej Eucharystii (kan. 897)”, 18. Magisterium Soboru Trydenckiego było odpowiedzią Kościoła na błędy reformacji, która podważała prawdziwe rozumienie Eucharystii i naraziła na niebezpieczeństwo samo jej istnienie. Por. Manuel Ureña Pastor. 2005. „La doctrina de la eucaristia en el Concilio de Trento”. *Notitiae* 11–12 (41): 612. Wyraźne zaprzeczenie tożsamości między pokarmem eucharystycznym a ciałem Chrystusa nastąpiło dopiero w XVI w. wraz z tezami H. Zwingłego (1484–1531) i jego zwolenników. Dla reformatora z Zurychu „święta wieczerza” jest upamiętnieniem ofiary krzyżowej, która dokonała się raz na zawsze w przeszłości. Skoro pamiątka ta jest rozumiana jako wspomnienie czysto subiektywne, obecność Chrystusa podczas wieczerzy jest czymś czysto duchowym, co dokonuje się w umysłach i sercach tych, którzy wspominają Go za pośrednictwem chleba i wina, prostych znaków, które symbolizują Jego Ciało i Krew. Stanowiska tego nie podzielali inni przedstawiciele reformacji protestanckiej: Luter zawsze stanowczo je odrzucał i nawet Kalwin, który chciał pośredniczyć między Lutrem a Zwinglim, wydaje się bliższy temu pierwszemu niż drugiemu. Pierpaolo Caspani. 2012. „L'eucaristia: come dire oggi la presenza reale”. *3D Tredimensioni* 1 (9): 50.

⁸ Por. Edward Ozorowski. 1988. „Nauka Soboru Trydenckiego o Eucharystii”. *Studia Theologica Varsaviensia* 2 (26): 18. Por. Ureña Pastor. 2005. „La doctrina de la eucaristia en el Concilio de Trento”, 618–620.

wione w przestrzeni”⁹. Zgodnie z instrukcją *Eucharisticum mysterium*: „Należy również uwielbiać Chrystusa w przechowywanym Sakramencie, skoro jest tam obecny substancjalnie przez tę przemianę chleba i wina, która w myśl Soboru Trydenckiego zwie się najstosowniej przeistoczeniem”¹⁰.

Do *Tridentinum* odwołuje się także Katechizm Kościoła Katolickiego: „Sobór Trydencki streszcza wiarę katolicką, nauczając: «Ponieważ Chrystus, nasz Odkupiciel, powiedział, że to, co podawał pod postacią chleba, jest prawdziwie Jego ciałem, przeto zawsze było w Kościele Bożym to przekonanie, które święty Sobór wyraża dzisiaj na nowo, że przez konsekrację chleba i wina dokonuje się przemiana całej substancji chleba w substancję Ciała Chrystusa, Pana naszego, i całej substancji wina w substancję Jego Krwi. Święty Kościół katolicki słusznie i właściwie nazwał tę przemianę przeistoczeniem»”¹¹.

Ogólne Wprowadzenie do Mszału rzymskiego zawiera następujący zapis: „Również cudowną tajemnicę rzeczywistej obecności Pana pod eucharystycznymi postaciami, potwierdzoną przez Sobór Watykański II i inne dokumenty Urzędu Nauczycielskiego Kościoła w tym samym znaczeniu, w jakim je podał do wierzenia Sobór Trydencki, stwierdza się w obrzędach Mszy nie tylko słowami konsekracji, którymi uobecnia się Chrystusa przez przeistoczenie, lecz również przez poczucie i okazywanie najwyższej czci i adoracji, jak to się dzieje w liturgii eucharystycznej”¹².

Dokument *Komunia święta i kult tajemnicy eucharystycznej poza Mszą świętą* przypomina: „Chrystus Pan, który «ofiaruje się we Mszy świętej wtedy, kiedy zaczyna być sakramentalnie obecny jako duchowy pokarm pod postaciami chleba i wina», również «po złożeniu ofiary, gdy Eucharystię przechowuje się w kościołach lub kaplicach, jest rzeczywiście Emmanuelem, to jest «Bogiem z nami»”¹³.

⁹ Paulus PP. VI. 1965. „Litterae encyclicae *Mysterium fidei* (3 septembris 1965)”. Acta Apostolicae Sedis 57: 766. Por. Dariusz Kwiatkowski. 2009. „Teologia znaków, postaw i gestów w obrzędzie wystawienia i adoracji Najświętszego Sakramentu”. Roczniki Liturgiczne 1 (56): 240.

¹⁰ Sacra Congregatio Rituum. 1967. „Instructio *Eucharisticum mysterium* de cultu Mysterii Eucharistici (25 maii 1967)”. Acta Apostolicae Sedis 59: nr 3f.

¹¹ KKK, nr 1376. Por. Bonifacio Honings. 2012. „La celebrazione liturgica dell’Eucaristia. Una riflessione meditativa per l’Anno della Fede”. Teresianum 63: 222–223.

¹² *Missale Romanum ex decreto sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum, auctoritate Pauli Pp. VI promulgatum, Ioannis Paulis Pp. II cura recognitum, editio typica tertia* (20 aprilis 2000). 2002. Città del Vaticano. Libreria Editrice Vaticana, nr 3. Tłum. pol.: Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2004. *Ogólne Wprowadzenie do Mszału rzymskiego*. Poznań: Wydawnictwo Pallottinum (dalej: OWMR).

¹³ De sacra communione, nr 2.

2. Wystawienie Chrystusa eucharystycznego pod postacią chleba

Prawodawca kodeksowy w kan. 898 przypomina, że wierni powinni z największą czcią odnosić się do Najświętszej Eucharystii, m.in. adorując ją z najwyższym uwielbieniem¹⁴. Kościół uczy: „Eucharystyczna obecność Chrystusa zaczyna się w chwili konsekracji i trwa, dopóki trwają postaci eucharystyczne. Cały Chrystus jest obecny w każdej z tych postaci i cały w każdej ich części, a więc łamanie chleba nie dzieli Chrystusa”¹⁵.

Jednym z drugorzędnych celów przechowywania Eucharystii poza Mszą św. jest adoracja Chrystusa Pana obecnego w tym sakramencie. Zachowywanie świętych postaci dla chorych wytworzyło chwalebny zwyczaj adorowania tego niebiańskiego posiłku przechowywanego w świątyniach. Kult adoracji opiera się na mocnej i trwałej podstawie głównie dlatego, że wiara w rzeczywistą obecność Pana w sposób naturalny prowadzi do zewnętrznego i publicznego jej uwidocznienia¹⁶. Oddając cześć Chrystusowi obecnemu w Najświętszym Sakramencie, nie wolno zapominać, że źródłem tej obecności jest Ofiara, a obecność ta zmierza do Komunii św. – sakramentalnej i duchowej¹⁷.

Wystawienie Najświętszej Eucharystii pociąga za sobą uznanie cudownej obecności Chrystusa i zachęca do zjednoczenia z Nim w miłości. Zespolenie to osiąga swój szczyt w Komunii sakramentalnej. Dlatego wystawienie przyczynia się do wzrostu należnego Chrystusowi kultu w Duchu i prawdzie. Trzeba przypominać, by przy takich wystawieniach uwydatnił się związek istniejący między kultem Najświętszego Sakramentu a Mszą św. Przy wystawieniu należy unikać troskliwie tego wszystkiego, co w jakiś sposób mogłoby przysłonić pragnienie Chrystusa, który ustanowił Najświętszą Eucharystię głównie w tym celu, by nam służyła jako pokarm, lekarstwo i wsparcie¹⁸.

W myśl Instrukcji *Redemptionis sacramentum*: „Pobożność więc zarówno publiczna, jak i prywatna wobec Najświętszej Eucharystii winna być gorliwie wpajana również poza Mszą, aby wierni oddawali cześć uwielbienia Chrystusowi obecnemu prawdziwie i rzeczywiście, który jest «Kapłanem dóbr przyszłych» i Odkupicielem wszystkiego. «Jest więc zadaniem pasterzy Kościoła, aby również

¹⁴ Łacińskie słowo *adoratio* oznacza kontakt fizyczny, pocałunek, uścisk, które są nieodłącznym elementem idei miłości. Giuseppe Ferraro. 2009. „Adorazione ed Eucaristia”. *Notitiae* 3–4 (46): 189.

¹⁵ KKK, nr 1377.

¹⁶ Por. De sacra communione, nr 2.

¹⁷ Por. De sacra communione, nr 80.

¹⁸ Por. De sacra communione, nr 82.

poprzez własne świadectwo zachęcali do kultu eucharystycznego, do trwania na adoracji przed Chrystusem obecnym pod postaciami eucharystycznymi, szczególnie podczas wystawienia Najświętszego Sakramentu»¹⁹.

Według kan. 941 w kościołach albo kaplicach, w których zezwala się na przechowywanie Najświętszej Eucharystii, można dokonywać jej wystawienia z zachowaniem przepisów zawartych w księgach liturgicznych. Wystawienie Najświętszego Sakramentu nie może odbywać się w tej części kościoła lub kaplicy, gdzie właśnie celebrowana jest Msza św. Aktualny Kodeks w kan. 942 odróżnia także (*explicite*) dłuższe wystawienie Najświętszego Sakramentu od (*implicite*) trwającego przez krótki okres czasu²⁰.

W dokumencie *Komunia święta i kult tajemnicy eucharystycznej poza Mszą świętą* przypomina się, że: „Wystawienie Najświętszej Eucharystii, czy to w puszcze, czy w monstrancji, pociąga do uznania cudownej obecności Chrystusa i zachęca do serdecznego zjednoczenia z Nim”.

Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów przypomniła, że „wystawienie najświętszej Eucharystii, zgodnie z normami ksiąg liturgicznych, może być dokonane przy użyciu puszki (*cyborium*) lub monstrancji (*ostensorium*), zgodnie z nauką Kościoła, który naucza, że cały Chrystus jest obecny w każdej z postaci eucharystycznych i cały w każdej ich części oraz jest przyjmowany prawdziwy sakrament”²¹.

Wystawienie Eucharystii pod postacią chleba dokonuje się wyłącznie w puszcze lub w monstrancji. Rytuał *De sacra communione et de cultu mysterii eucharistici extra missam* w wielu miejscach wspomina o puszcze jako naczyniu, w którym przechowuje się²² i wystawia Najświętszy Sakrament²³. O puszcze, jako naczyniu

¹⁹ Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum. 2004. *Instructio „Redemptionis sacramentum” de quibusdam observandis et vitandis circa Sanctissimam Eucharistiam* (25 marti 2004), nr 134. Acta Apostolicae Sedis 96: 549–601. Tłum. pol.: Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2004. *Instrukcja „Redemptionis sacramentum”*. Poznań: Wydawnictwo Pallotinum (dalej: RS).

²⁰ Por. Marian Pastuszko. 1989. „Przechowywanie i kult Najświętszego Sakramentu”. Prawo Kanoniczne 3–4 (32): 112. „Ordynariusz powinien usilnie popierać adorację eucharystyczną z udziałem ludu, zarówno krótką, jak dłuższą lub jako wieczystą”. RS, nr 136, por. nr 140.

²¹ Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum. 2007. *Responsa ad dubia proposita*. Notitiae 3–4 (43): 182 (dalej: Responsa ad dubia proposita. 2007). Puszka i monstrancja należą do świętych naczyń. Ta ogólna nazwa obejmuje zazwyczaj zarówno właściwe naczynia święte, czyli eucharystyczne, przeznaczone do przechowywania świętych postaci, jak i (w dalszej kolejności) relikwiarze, czyli naczynia zawierające relikwie, a wreszcie naczynia na oleje święte. Benedetta Montevercchi. 1988. *I vasi sacri*. W *Suppellettile ecclesiastica*. Cz. 1. Red. Benedetta Montevercchi, Sandra Vasco Rocca, 115–123. Firenze: Centro Di Editore.

²² Por. De sacra communione, nr 7, 20, 22.

²³ Por. De sacra communione, nr 85, 92.

do wystawiania i przechowywania *Sanctissimum*, traktuje instrukcja *Redemptionis sacramentum*²⁴ oraz *Ogólne Wprowadzenie do Mszału rzymskiego*.

Również *Ceremoniał liturgicznej posługi biskupów* w wielu miejscach nadmienia o puszcze eucharystycznej: „Po konsekracji diakon, jeśli potrzeba, ponownie nakrywa kielich i puszkę (cyborium)”²⁵; „Po Komunii wiernych zostawia się na ołtarzu puszkę (*cyborium*) z komunikantami, które będzie się rozdawać w dniu jutrzejszym w czasie liturgii ku czci męki Pańskiej. Mszę kończy się modlitwą po Komunii”²⁶; „Gdy procesja przyjdzie na miejsce przechowania, biskup podaje puszkę (*cyborium*) diakonowi, który stawia ją na ołtarzu albo umieszcza w tabernakulum, zostawiając drzwiczki otwarte”²⁷.

W Kodeksie Prawa Kanonicznego z 1983 r. postanawia się, że: „Hostie konsekrowane, w ilości odpowiedniej do potrzeb wiernych, winny być przechowywane w puszcze lub naczyniu, i często po spożyciu starych odnawiane”²⁸.

Puszka (*ciborium*) to naczynie, w którym przechowuje się Najświętszy Sakrament w tabernakulum. Chrześcijanom zabierającym do swoich domów Eucharystię dla chorych i dla przyjmowania jej przez nich samych św. Justyn przypomina, by troszczyli się o godne przechowywanie świętych postaci. Winni to czynić, używając płótna lub naczyń (*capsa, pyxis*) z kości słoniowej, drewna, metalu. Również w kościołach przechowywano Komunię dla wiernych w odpowiednich *capsa*, które umieszczano pod specjalną osłoną nad ołtarzem, którą nazywano z greckiego *kiborion*, łac. *ciborium* (od *cibus* – pokarm). Naczynie to posiadało różne kształty. Kiedy z powodu pewnej niedogodności dostępu (wiszące naczynie) zaczęto ustawiać je na odpowiednim postumencie, przyjęło formę kielicha z nakryciem, zachowując nazwę *pyxis* „puszka” – *ciborium*. Z czasem zwiększyły się też wymiary *pyxis*, zwłaszcza z powodu rozpowszechnienia się po Soborze Trydenckim praktyki udzielania Komunii *extra missam*, którą zaczęto rozdawać, posługując się *pyxis*, podczas gdy przez długi czas zwyczajem było umieszczanie komunikantów na patenie. To samo naczynie służyło jako pojemnik do przechowywania niespożytych Hostii. Kształt *pyx* nabierał więc coraz większego znaczenia. W liturgii po *Vaticanum II* zmniejszono roz-

²⁴ RS, nr 119.

²⁵ Congregazione per il Culto Divino e la Disciplina dei Sacramenti. 2008. *Caeremoniale Episcoporum. Editio typica, reimpressio emendata*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, nr 155. Tłum. pol.: *Ceremoniał liturgicznej posługi biskupów odnowiony zgodnie z postanowieniem Świętego Soboru Watykańskiego II wydany z upoważnienia papieża Jana Pawła II, dostosowany do zwyczajów diecezji polskich. Wydanie wzorcowe*. 2010. Katowice. Księgarnia św. Jacka (dalej: Ceremoniał).

²⁶ Ceremoniał, nr 305.

²⁷ Ceremoniał, nr 308, por. nr 326, 328, 926–928.

²⁸ KPK kan. 939; por. kan. 1367.

miary tego naczynia, wierni bowiem winni raczej przyjmować Komunię św. z chleba konsekrowanego podczas każdorazowej Mszy św.²⁹

Wystawienie najświętszej Eucharystii, zgodnie z normami ksiąg liturgicznych, może być dokonane także przy użyciu monstrancji (*ostensorium*). Rytuał *De sacra communione et de cultu mysteri eucharistici extra missam* kilka razy wspomina o monstrancji jako świętym naczyniu, w którym wystawia się Najświętszy Sakrament. Autorzy piszą: „Wystawienie Najświętszej Eucharystii, czy to w puszcze, czy w monstrancji”³⁰; „Przy wystawieniu Najświętszego Sakramentu w monstrancji zapala się cztery albo sześć świec (...)”³¹; „Wszyscy oni mogą dokonać wystawienia przez otwarcie tabernakulum, a także, jeśli okoliczności tego wymagają, mogą postawić puszkę na ołtarzu lub umieścić Hostię w monstrancji”³²; „Do udzielenia błogosławieństwa na końcu adoracji, gdy wystawienie jest w monstrancji (...)”³³.

O monstrancji, jako naczyniu do wystawiania *Sanctissimum*, traktuje Instrukcja *Redemptionis sacramentum*, gdzie zapisano: „Wypada, aby we Mszy, która poprzedza czas bezpośredniej adoracji, była konsekrowana Hostia, która ma być wystawiona do adoracji, oraz aby została umieszczona w monstrancji na ołtarzu po zakończeniu Komunii”³⁴, a także *Ogólne Wprowadzenie do Mszału rzymskiego*: „W tym przypadku pierwszeństwo należy zawsze przyznawać tworzywom, które się łatwo nie łamią ani nie ulegają zniszczeniu. Odnosi się to do wszystkich naczyń przeznaczonych do składania w nich Hostii, jak patena, puszka, kustodia, monstrancja”³⁵.

Także *Ceremoniał liturgicznej posługi biskupów* w wielu miejscach traktuje o monstrancji: „Ponadto zgodnie z przepisami ksiąg liturgicznych używa się kadziła: (...) podczas wystawienia Najświętszego Sakramentu w monstrancji”³⁶; „Do wystawienia Najświętszego Sakramentu w monstrancji należy przygotować: (...) monstrancję i, jeśli trzeba, korporał”³⁷.

²⁹ Por. Bogusław Nadolski. 1989. *Liturgika*. T. 1: *Liturgika fundamentalna*. Poznań: Wydawnictwo Pallottinum, 136. Montevecchi. 1988. *I vasi sacri*, 127–128.

³⁰ Por. *De sacra communione*, nr 58.

³¹ Por. *De sacra communione*, nr 61.

³² Por. *De sacra communione*, nr 67.

³³ Por. *De sacra communione*, nr 68.

³⁴ RS, nr 140.

³⁵ OWMR, nr 329.

³⁶ Ceremoniał, nr 87, por. nr 331–332, 380, 384.

³⁷ Ceremoniał, nr 1120.

Monstrancja to naczynie święte, które służy do umieszczania Najświętszego Sakramentu na ołtarzu celem wystawienia do adoracji lub niesienia w procesji. Praktykowanie wystawienia eucharystycznego pojawiło się w późnym średniowieczu po potwierdzeniu doktryny o transsubstancjacji (Sobór Laterański IV, 1215 r.), która zakończyła szereg sporów dotyczących realnej obecności Chrystusa pod postaciami eucharystycznymi. Ponadto w latach 1205–1208, podczas Synodu Paryskiego, usankcjonowano podnoszenie Hostii podczas Mszy św. po konsekracji, aby odpowiedzieć na pragnienie wiernych, by widzieć postacie eucharystyczne. Monstrancja pojawiła się dopiero w drugim tysiącleciu (XIV w.). Hostię w monstrancji umieszcza się przy pomocy specjalnego uchwytu zwanego *lunula* (forma półksiężycy) lub melchizedek. Przed umieszczeniem w monstrancji Hostia może być przechowywana w tabernakulum, w naczynku zwanym *custodia*³⁸.

3. Czy wolno wystawiać Najświętszą Krew Chrystusa do adoracji eucharystycznej?

Jest dogmatem wiary, że „Eucharystyczna obecność Chrystusa zaczyna się w chwili konsekracji i trwa, dopóki trwają postacie eucharystyczne. Cały Chrystus jest obecny w każdej z tych postaci i cały w każdej ich części”³⁹. Stąd jest jasne, że Najświętszej Krwi Chrystusa należy się kult adoracji. Powstaje jednak pytanie. Czy wolno wystawiać Przenajdroższą Krew Chrystusa do adoracji eucharystycznej? Pytanie to implikuje pytanie wcześniejsze: „Czy można przechowywać wino konsekrowane?”⁴⁰.

Chociaż Chrystus jest obecny w Eucharystii prawdziwie, rzeczywiście i substancjalnie tak długo, jak długo trwają same postacie eucharystyczne, czyli również po zakończeniu Mszy św., to przechowuje się (z reguły) jedynie Eucharystię pod postacią chleba. Prawodawca postanawia: „Hostie konsekrowane, w ilości odpowiedniej do potrzeb wiernych, winny być przechowywane w puszcze lub naczyniu, i często po spożyciu starych odnawiane”⁴¹. Ustawodawca pośrednio daje do zrozumienia, że nie można przechowywać Krwi Pańskiej.

³⁸ Por. Nadolski. 1989. *Liturgika*, 136. Montevocchi. 1988. *I vasi sacri*, 115.

³⁹ KKK, nr 1377.

⁴⁰ Por. Sacra Congregatio pro Sacramentis et Cultu Divino. 1980. „Instructio „Inaestimabile donum” (3 aprilis 1980), nr 14. *Acta Apostolicae Sedis* 72: 331–343 (dalej: ID).

⁴¹ KPK, kan. 939; por. kan. 1367.

Instrukcja *Inaestimabile donum* przypomina, że także po Komunii św. Chrystus Pan jest obecny pod postaciami chleba i wina. Dlatego też po udzieleniu Komunii św. pozostałe części konsekrowane winny być spożyte lub umieszczone przez właściwego szafarza w miejscu przechowywania Eucharystii⁴². Dalej jednak tenże dokument *expressis verbis* podkreśla: „Nie można natomiast przechowywać wina konsekrowanego, winno być ono spożyte bezpośrednio po Komunii św. Należy dopilnować, aby była konsekrowana taka ilość wina, jaka jest konieczna do Komunii św.”⁴³.

Zalecana w wielu przypadkach Komunia pod dwiema postaciami przewidziana jest podczas sprawowania Eucharystii⁴⁴. Nie jest dopuszczane natomiast przechowywanie *Sanctissimum* pod dwiema postaciami ani w formie oddzielonych postaci, ani *per intinctionem*. Prawodawca przypomina: „Nie wolno natomiast przechowywać wina konsekrowanego, winno być ono spożyte bezpośrednio po Komunii św.”⁴⁵. Nadal jednak pozostaje w mocy możliwość udzielania Komunii św., jako Wiatyku pod postacią wina. Wówczas przewidziane jest krótkotrwałe przechowywanie Krwi Pańskiej w tabernakulum. „Jeżeli chory nie może przyjąć Eucharystii pod postacią Chleba, można mu Ją podać pod postacią wina. Jeżeli nie odprawia się Mszy św. u chorego lecz w kościele, po Mszy św. przechowuje się Krew Pańską w kielichu nakrytym palką i wstawionym do tabernakulum. Do chorego przenosi się Ją w naczyniu szczelnie zamkniętym, aby uniknąć niebezpieczeństwa rozlania. Chory może przyjąć Krew Pańską (jako Wiatyk), pijąc Ją wprost z naczynia albo posługując się rurką. Kapłan może podać Krew Pańską łyżeczką”⁴⁶; „Ponadto, aby postać konsekrowanego wina nie uległa zepsuciu, konieczne jest, by Komunia była udzielona w krótkim czasie”⁴⁷.

Odnosnie do Krwi Pańskiej warto przytoczyć odpowiedź Kongregacji Kultu Bożego na pytanie: „Co należy uczynić z winem konsekrowanym pozostałym po Komunii?”. Odpowiedź brzmi: „Po zakończeniu rozdzielania Komunii św. wino konsekrowane, które jeszcze pozostało, «należy spożyć bezpośrednio po Komunii i nie wolno go przechowywać». Ponadto (...) «kapłan osobiście spożywa natychmiast na ołtarzu całe konsekrowane wino, które może pozostać» lub, gdy jest dia-

⁴² Por. ID, nr 13.

⁴³ ID, nr 14.

⁴⁴ Zob. KPK, kan. 925.

⁴⁵ IB, nr 14.

⁴⁶ *Rituale Romanum*. 1972. *Ordo Unctionis Infirmorum eorumque pastoralis curae, editio typica*. Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis, nr 119; por. *Responsa ad dubia proposita*. 2007: 182; KPK, kan. 925; John Huels. 2000. *Commentary on canon 939*. W *New Commentary on the Code of Canon Law*. Red. John Beal. New York: Paulist Press, 1126.

⁴⁷ *Responsa ad dubia proposita*. 2007, 182

kon, podaje on kielich wiernym, a «następnie natychmiast pobożnie spożywa na ołtarzu Krew Chrystusa, która może pozostać, z pomocą, jeśli to konieczne, innych diakonów i kapłanów» (...). Krew Chrystusa nie może być przechowywana po odprawieniu Mszy św., dlatego «należy dbać o to, aby konsekrować tylko taką ilość wina, która jest konieczna do Komunii» (...). Wyjątek czyni się jedynie, zgodnie z tym, co zostało określone w *Obrzędzie namaszczenia i duszpasterstwa chorych*, w przypadku, w którym należy udzielić choremu Wiatyku. W takim przypadku, jeśli chory nie może przyjąć Eucharystii pod postacią chleba, ani też nie można w jego obecności odprawić Mszy św., Krew Chrystusa, jedynie chwilowo i tylko z tego powodu, należy umieścić w tabernakulum do czasu, gdy zostanie przyniesiona choremu. A ponadto, jeśli po udzieleniu Komunii «pozostałoby jeszcze trochę najdroższej Krwi, niech ją szafarz spożyje». Wylewanie Krwi Pana naszego Jezusa Chrystusa na ziemię, wlewanie jej do *sacrarium* budynku świętego lub inne jej używanie, które nie jest przewidziane w wyżej wymienionych normach, jest najpoważniejszym nadużyciem i musi być bezwzględnie potępione. Ktokolwiek ośmieli się popełnić takie przestępstwo, ma być ukarany zgodnie z kanonami. Ponadto należy mieć na uwadze kan. 1367 i jego autentyczną interpretację⁴⁸.

Instrukcja *Redemptionis sacramentum* podaje: „Ponadto wszyscy powinni pamiętać, że po zakończeniu Komunii św. podczas sprawowania Mszy św. należy zachowywać przepisy Mszału rzymskiego. W szczególności zaś należy pamiętać, aby Krew Chrystusa, jeśli pozostanie, była natychmiast całkowicie spożyta przez kapłana lub zgodnie z przepisami przez innego szafarza⁴⁹. Zgodnie z *Ogólnym Wprowadzeniem do Mszału rzymskiego*: „Po rozdzieleniu Komunii św. kapłan sam spożywa przy ołtarzu pozostałe konsekrowane wino; konsekrowane zaś Hostie, które pozostały, albo spożywa przy ołtarzu, albo znosi na miejsce przechowywania Eucharystii⁵⁰”.

Konferencja Biskupów Katolickich Stanów Zjednoczonych w kwestii przechowywania Krwi Chrystusa po Mszy św. zarządziła: „Krew Chrystusa nie może być przechowywana, z wyjątkiem udzielania Komunii komuś, kto jest chory. Tylko chorzy, którzy nie są w stanie przyjąć Komunii pod postacią chleba, mogą Ją przyjmując pod postacią samego wina, według uznania kapłana. Jeśli nie jest konsekrowana podczas Mszy św. w obecności chorego, Krew Pańska jest przechowywana w odpowiednio przykrytym naczyniu i po Komunii św. umieszczana w tabernakulum.

⁴⁸ Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum. 2000; Responsa ad dubia proposita: „Quomodo agendum est de ss.mo Sanguine Christi post communionem forte remanente” (31 decembris 2000). Notitiae 11–12 (36): 541.

⁴⁹ RS, nr 107.

⁵⁰ OWMR, nr 163, por. nr 182, 247, 249.

Krew Chrystusa powinna być niesiona do chorego w naczyniu, które jest zamknięte w taki sposób, by wyeliminować wszelkie niebezpieczeństwo rozlania. Jeżeli po przyjęciu Komunii przez chorego pozostanie trochę Krwi Chrystusa, powinna ona zostać spożyta przez szafarza, który powinien także zadbać o to, by naczynie zostało odpowiednio oczyszczone⁵¹.

Tak więc z zasady nie wolno przechowywać po Mszy św. Krwi Pańskiej, z wyjątkiem krótkotrwałego Jej przechowywania dla chorych, którzy tylko pod postacią wina mogą komunikować, a jest to sytuacja wyjątkowa. A jeżeli nie wolno przechowywać Krwi Chrystusa, to konsekwentnie nie wolno Jej wystawiać do adoracji eucharystycznej.

Międzynarodowa Agencja Informacyjna „Zenit” zamieściła tekst-pytanie, które skierowała osoba o inicjałach J.B. z Malty. Oto tekst: „Podczas wieczornej Mszy w Wielki Czwartek mój proboszcz konsekruje oprócz wina użytego do Mszy wino umieszczone w przezroczystym szklanym pojemniku, które następnie przynosi do ołtarza adoracji. Tam umieszcza monstrancję z konsekrowaną Hostią wraz z tym przezroczystym szklanym pojemnikiem z konsekrowaną Krwią Chrystusa. Umieszcza je wysoko nad ołtarzem (na wysokości około 3 metrów), tak by wszyscy mogli je widzieć i adorować. Czy jest to liturgicznie poprawne, by umieszczać Krew Chrystusa w szklanym pojemniku? Proboszcz idzie w procesji od głównego ołtarza, gdzie była odprawiana Msza, do ołtarza adoracji, poruszając się bardzo powoli, by nie rozlać na podłogę Krwi wypełniającej szklany pojemnik. Osobiście uważam, że cała ta sprawa bardziej przypomina przedstawienie niż szacunek dla Eucharystii. Chciałbym poznać wasze opinie⁵².”

Mimo zakazu wystawiania do adoracji Krwi Pańskiej i być może na skutek występowania przytoczonych wyżej zachowań, skierowano do Kongregacji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów pytanie: „Czy jest dozwolone wystawianie Przenajdroższej Krwi Chrystusa do adoracji eucharystycznej?”. Kongregacja odpowiedziała negatywnie, jednocześnie uzasadniając swoją *responsa*⁵³. Kongregacja przypominała, że Kościół zasadniczo unika przechowywania Krwi Chrystusa zwłaszcza ze względu na niebezpieczeństwo szybkiego i nieuniknionego zepsucia postaci wina oraz ze względu na trudność w bezproblemowym przenoszeniu Naj-

⁵¹ United States Conference of Catholic Bishops. 2002. *Norms for the Distribution and Reception of Holy Communion under Both Kinds in the Dioceses of the United States of America* (14 June 2001). Washington: The Conference, nr 54.

⁵² Edward McNamara. 2011. „Exposition of the Precious Blood”. Zenit Daily Dispatch. International Alliance of Catholic Knights. Working for Social Causes. 10 may 2011 (16.01.2022). <https://www.ewtn.com/catholicism/library/exposition-of-the-precious-blood-4576>.

⁵³ Responsa ad dubia proposta. 2007: 182–183.

świętszego Sakramentu pod tą postacią do Komunii dla chorych⁵⁴. Tym bardziej więc nie jest dozwolone rezerwowanie lub wystawianie Przenajdroższej Krwi Chrystusa do adoracji Najświętszego Sakramentu – czy to samej, czy razem ze świętą konsekrowaną Hostią. Ponadto piętnowana jest praktyka wytwarzania lub używania monstrancji, w których można umieścić naczynie na Krew Chrystusa⁵⁵. Więcej: „Za wszelką cenę jednak należy unikać przelewania konsekrowanej Krwi Chrystusa z jednego kielicha do drugiego, aby nie dopuścić do znieważenia tak wielkiego Misterium. Do podawania Krwi Pańskiej nie wolno używać butelek, dzbanków ani innych naczyń, które całkowicie nie odpowiadają ustalonym normom”⁵⁶.

Zakończenie

Najświętsza Eucharystia jest najczciodszy sakramentem z powodu prawdziwej, realnej i substancjalnej obecności Chrystusa Pana pod postaciami chleba i wina. Stąd należy pielęgnować, zarówno podczas celebrowania Mszy św., jak i w kulcie eucharystycznym poza Mszą św., żywą świadomość rzeczywistej obecności Chrystusa. Wyrazem wiary w realną obecność Chrystusa pod postaciami chleba i wina jest adoracja Eucharystii. Zachowywanie bowiem świętych postaci dla chorych wytworzyło chwalebny zwyczaj adorowania tego niebiańskiego posiłku przechowywanego w świątyniach.

Wystawienie Najświętszej Eucharystii pociąga do uznania cudownej obecności Chrystusa i zachęca do zjednoczenia z Nim w miłości. Wystawienie Najświętszej Eucharystii, zgodnie z normami ksiąg liturgicznych, może być dokonane przy użyciu puszki (cyborium) lub monstrancji (*ostensorium*), zgodnie z nauką Kościoła, który naucza, że cały Chrystus jest obecny w każdej z postaci eucharystycznych i cały w każdej ich części oraz jest przyjmowany prawdziwy sakrament.

Wystawienie Eucharystii pod postacią chleba dokonuje się wyłącznie w puszcze lub w monstrancji. Nie jest dopuszczane natomiast przechowywanie *Sanctissimum* pod dwiema postaciami ani w formie oddzielonych postaci, ani *per intinctionem*. Nie wolno natomiast przechowywać wina konsekrowanego, ani go wystawiać do adoracji; winno być ono spożyte bezpośrednio po Komunii św.

⁵⁴ Responsa ad dubia proposita. 2007: 182.

⁵⁵ Responsa ad dubia proposita. 2007: 183.

⁵⁶ RS, nr 106.

Bibliografia

Źródła

- Kodeks Prawa Kanonicznego*. 1984. Poznań: Wydawnictwo Pallottinum.
- Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum. 2000. „Responsa ad dubia proposita: *Quomodo agendum est de ss.mo Sanguine Christi post communionem forte remanente*” (31 decembris 2000). *Notitiae* 11–12 (36): 541.
- Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum. 2004. „*Instructio Redemptionis sacramentum* de quibusdam observandis et vitandis circa Sanctissimam Eucharistiam” (25 marti 2004). *Acta Apostolicae Sedis* 96: 549–601. Tłum. pol.: Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2004. Instrukcja *Redemptionis sacramentum*. Poznań. Wydawnictwo Pallottinum.
- Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum. 2007. „Responsa ad dubia proposita”. *Notitiae* 3–4 (43): 182–183.
- Congregazione per il Culto Divino e la Disciplina dei Sacramenti. 2008. *Caeremoniale Episcoporum. Editio typica, reimpressio emendata*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana. Tłum. pol.: *Ceremoniał liturgicznej posługi biskupów odnowiony zgodnie z postanowieniem Świętego Soboru Watykańskiego II, wydany z upoważnienia papieża Jana Pawła II, dostosowany do zwyczajów diecezji polskich. Wydanie wzorcowe*. 2010. Katowice. Księgarnia św. Jacka.
- Ioannes Paulus P.P. II. 2004. „*Lettera Apostolica Mane nobiscum Domine* per l’Anno dell’Eucaristia” (7 ottobre 2004). *Notitiae* 40: 457–476.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*. 1994. Poznań: Wydawnictwo Pallottinum.
- Missale Romanum ex decreto sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum, auctoritate Pauli Pp. VI promulgatum, Ioannis Paulis Pp. II cura recognitum, editio typica tertia* (20 aprilis 2000). 2002. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana. Tłum. pol.: Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów. 2002. Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego. 2004. Poznań: Wydawnictwo Pallottinum.
- Paulus PP. VI. 1965. „*Litterae encyclicae Mysterium fidei*” (3 septembris 1965). *Acta Apostolicae Sedis* 57: 753–774.
- Rituale Romanum. 1972. *Ordo unctionis Infirmorum eorumque pastoralis curae, editio typica*. Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis.
- Rituale Romanum. 1973. *Ex decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum auctoritate Pauli PP. VI promulgatum, De sacra communione et de cultu mysterii eucharistici extra missam. Editio typica*. Città del Vaticano: Typis Polyglottis Vaticanis.
- Sacra Congregatio pro Sacramentis et Cultu Divino. 1980. „*Instructio Inaestimabile donum*” (3 aprilis 1980). *Acta Apostolicae Sedis* 72: 331–343.

- Sacra Congregatio Rituum. 1967. „*Instructio Eucharisticum mysterium de cultu Mysterii Eucharistici*” (25 maii 1967). *Acta Apostolicae Sedis* 59: 539–573.
- United States Conference of Catholic Bishops. 2002. *Norms for the Distribution and Reception of Holy Communion under Both Kinds in the Dioceses of the United States of America* (14 June 2001). Washington: The Conference.

Literatura

- Caspani Pierpaolo. 2012. „L’eucaristia: come dire oggi la presenza reale”. *3D Tredimensioni* 1 (9): 48–57.
- Ferraro Giuseppe. 2009. „Adorazione ed Eucaristia”. *Notitiae* 3–4 (46): 180–192.
- Honings Bonifacio. 2012. „La celebrazione liturgica dell’Eucaristia. Una riflessione meditativa per l’Anno della Fede”. *Teresianum* 63: 213–223.
- Huels John. 2000. Commentary on canon 897. W *New Commentary on the Code of Canon Law*. Red. John Beal, 1095–1096. New York: Paulist Press.
- Huels John. 2000. Commentary on canon 939. W *New Commentary on the Code of Canon Law*. Red. John Beal, 1126. New York: Paulist Press.
- Kwiatkowski Dariusz. 2009. „Teologia znaków, postaw i gestów w obrzędzie wystawienia i adoracji Najświętszego Sakramentu”. *Roczniki Liturgiczne* 1 (56): 239–256.
- McNamara Edward. 2011. „Exposition of the Precious Blood”. *Zenit Daily Dispatch*. International Alliance of Catholic Knights. Working for Social Causes. 10 may 2011 (16.01.2022). <https://www.ewtn.com/catholicism/library/exposition-of-the-precious-blood-4576>.
- Montevecchi Benedetta. 1988. I vasi sacri. W *Suppellettile ecclesiastica*. Cz. 1. Red. Benedetta Montevecchi, Sandra Vasco Rocca, 115–123. Firenze: Centro Di Editore.
- Nadolski Bogusław. 1989. *Liturgika*. T. 1: *Liturgika fundamentalna*. Poznań. Wydawnictwo Pallotinum.
- Ozorowski Edward. 1988. „Nauka Soboru Trydenckiego o Eucharystii”. *Studia Theologica Varsoviensia* 2 (26): 13–27.
- Pastuszko Marian. 1989. „Przechowywanie i kult Najświętszego Sakramentu”. *Prawo Kanoniczne* 3–4 (32): 75–123.
- Pastuszko Marian. 2005. „Pojęcie Najświętszej Eucharystii (kan. 897)”. *Prawo Kanoniczne* 3–4 (48): 17–34.
- Ureña Pastor Manuel. 2005. „La doctrina de la eucaristia en el Concilio de Trento”.